

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم هجرت

نوشته: دکتر علینقی منزوی

برگردان: محمدابراهیم ذاکر^۱

منبع: مقدمه کتاب طبقات اعلام شیعة، الروضة النضرة في القرن الحادي عشر، نوشته آیت الله حاج شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، تحقیق، تصحیح و مقدمه از دکتر علینقی منزوی، موسسه اسماعیلیان، قم. همان گونه که در مقدمه «*إحياء الدائر من مآثر أهل القرن العاشر*»^۲ بازگو نمودم، پس از آن که عثمانیان در آغاز سده دهم هجرت خود را در پناه خلافت و خلیفگی قراردادند و آن را سپر فرمان‌روایی خود ساختند، اهل سنت بیشتر بدان‌ها روی آوردند و ایشان را پشتیبانی نمودند، چون بیشتر مردمان ساده‌ای که در بیرون از سرزمین ایران می‌زیند، اهل سنت بودند و تنها شیعیان ناپذیرای خلافت بودند که حتا پیش از آمدن آن‌ها [عثمانیان] در برابر آزمندی‌های آنان ایستادند، پس شیعیان در ایران و عراق زیر پرچم و رهبری خاندان صفوی یگانه شدند. ایشان شاهانی بودند که در همین روزگار به فرمانروایی رسیده بودند و خود را پشتیبان تشیع دوازده امامی اعلام کرده و شیعه را آیین رسمی در این دو سرزمین کردند، در حالی که از کنفرانس بغداد [سوم] به رهبری «احمد فرزند فهدحلی (۷۵۷ - ۸۴۱ ق)^۳ و اسپند میرزا (د: ۸۴۸ ق)^۴ فرمانروای شیعه آیین کردستان در پایتخت خود، بغداد برگزار شد تا جایی که در آن سال‌ها، سکه نیز به نام امامان دوازده‌گانه زده شد. گزارش آن را نامه دانشوران از مجالس المؤمنین، سپس از روضات و پس از آن عباس عزاوی در کتاب *تاریخ العراق بین*

^۱ زیرنویس‌ها، افزوده‌های مترجم است.

^۲ اشاره به کتاب *طبقات اعلام الشيعة*، اندیشمندان شیعه‌آیین سده دهم هجرت نوشته شیخ آقا بزرگ تهرانی که با تصحیح، تحقیق و مقدمه‌نویسی از دکتر علینقی منزوی فرزندان نویسنده در تیرماه ۱۳۶۶ توسط موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران به چاپ رسید.

^۳ جمال‌الدین، ابوالعباس، احمد بن محمد فرزند فهد اسدی حلی (۷۵۷ - ۸۴۱ ق)، یکی از بزرگترین فقیهان و محدثان شیعه می‌باشد، مهمترین کتاب او *عدة الداعي ونجاح الساعي* است که در موضوع دعا و سیر و سلوک نگاشته شده است. او در ۸۴۱ ق در کربلا وفات یافت و در باغ نقیب علویان به خاک سپرده شد (نک: طبقات اعلام الشيعة، الضياء اللامع في القرن التاسع، برگه ۶، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علینقی منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۶۲ خ).

^۴ میرزا اسپند فرزند قرايوسف ترکمانی، یکی از حاکمان محلی سلسله قراقویونلو می‌باشد که از سال ۸۳۶ تا ۸۴۸ به مدت دوازده سال به طور مستقل در بغداد و نواحی اطراف آن حکومت کرد.

الاحتلالین، ج ۳، ۱۰۹ یاد کرده‌اند، ولی برخی از ایل‌های ترک، مانند تگلو^۶ گرایش نهانی به عثمانیان داشتند، سپس آن را آشکار نمودند و عثمانیان از ناتوانی شاهان صفوی بهره بردند و در بیست و چهارم جمادی یکم سال ۹۴۱ نخستین بار بغداد را گشودند و دوباره خلافت را بدان آوردند، خلافتی که خداوند در سال ۶۵۶ ق آن را از بغداد گرفته بود، پس مذهب رسمی شیعه را کنار زدند و باز هم سرکوب، فشار و آزار دانشمندان، به ویژه شیعه‌آیین، بسان گذشته بازگشت، پس از کشتن شهید دوم^۷ در سال ۹۶۶ ق (إحياء الدائر في القرن العاشر، برگه ۹۰-۹۲) شمارگان مهاجران گریزان از سرزمین‌هایی که گردن به فرمان خلافت عثمانی خم کرده بودند، افزایش یافت (ذریعه، ج ۱۴، شماره ۱۵۶۹؛ و ج ۱۵، شماره ۴۹۹).

صلحی میان دو حکومت به دست قاضی‌خان سیفی^۸ در سال ۱۰۲۲ ق رخ داد (نک: سده ۱۱، برگه ۲۴۵ و ۴۵۵) و این سبب استوار شدن جور و ستم و ایجاد فضای خفقان‌آور شد، به گونه‌ای که خیزش مردمی پس از مدتی در بغداد و به سال ۱۰۳۲ ق علیه ستم عثمانی رخ داد. ایشان به جای تکیه بر نیروی خود، از شاه ناتوان عباس صفوی کمک خواستند و او در همان سال بغداد را گشود، ولی مردم سنی‌آیین و ترکان از آن خوشنود نبودند و از عثمانیان کمک خواستند. پس سلطان مراد عثمانی بغداد را در سال ۱۰۴۸ ق گشود و صلح‌نامه دوم را میان چیرگان همان عثمانیان و شکست خوردگان صفویان در چهاردهم محرم سال ۱۰۴۹ برگزار کردند.

چلبی در «الفضلکة» و نویسندگان ریاض العلماء^۹ و عالم‌آرای عباسی^{۱۰} آن را یاد کردند. این پیمان‌نامه نه تنها برای سرکوب شیعیان در عراق به کار رفت؛ بلکه دامنه آن به ایران نیز کشیده شد و گرایش‌های سنی‌گرایانه در خانواده صفوی رو به گسترش نهاد و این روند سنی‌گرایی در پس هر شکست نظامی آنان در برابر عثمانیان

^۶ طایفه تگلو؛ یا تکه لو از ولایت تکه، یا تکه ایلی، که از ولایات جنوبی آسیای صغیر، در کنار دریای مدیترانه بودند، که به ایران آمدند. یکی از سران این طایفه، به نام حسن خلیفه، به خدمت شیخ حیدر، پدر شاه اسماعیل اول رسید و در حلقه مریدان خاص وی داخل شد. شیخ حیدر او را مامور کرد که به ولایت خود باز گردد و به ترویج مذهب تشیع و گرد آوردن مریدان همت گمارد.

^۷ زین‌الدین فرزند نورالدین علی فرزند احمد عاملی جُبعی (۹۱۱ - ۹۵۵ یا ۹۶۵ ق) معروف به شهید ثانی، فقیه شیعی قرن دهم قمری. او از نوادگان علامه حلی است.

^۸ وزیر اعظم شاه عباس پادشاه صفوی.

^۹ علامه مرحوم میرزا عبدالله اصفهانی - تبریزی الاصل و معروف به افندی - مصنف اثر گرانقدر **ریاض العلماء** متولد (۱۰۶۷ ه.ق.) تا بیست سالی پس از درگذشت استادش علامه مجلسی (د: ۱۱۱۰) برای تهیه مواد این اثر بارها به شهرها و قرا و قصبات گوشه و کنار ایران و برخی از ممالک دیگر سفر کرد و هر کجا نسخه‌ای از آثار علمای اسلام یافته، در کتاب خود از آن خبر داده و حتی دارنده نسخه را نیز گهگاه شناسانده است.

^{۱۰} **تاریخ عالم‌آرای** عباسی کتابی درباره تاریخ پادشاهان صفوی از زمان شاه اسماعیل یکم تا پایان پادشاهی شاه عباس یکم است که توسط یکی از دبیران دربار صفوی به نام اسکندر بیگ ترکمان در زمان سلطنت شاه عباس یکم نوشته شده است.

بیشتر و بیشتر شد. از این رو، حکومت دینی خود را در مسابقهٔ ریاکاری دینی و تظاهر به قشری‌گرایی و تسنن با دولت عثمانی قراردادند، پس ما می‌بینیم علی‌نقی کمره‌ای^{۱۱} با داشتن جایگاه حکومتی، شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ق) را نکوهش می‌کند و او را از سنی‌گرایی می‌پرهیزاند. (روضه‌النضرة، ۴۱۹)، ولی حکومت به افزایش فشار بر علمای اصولی و فیلسوفان و کسانی که دارای دیدگاه‌های به نسبت آزاد می‌پردازد. برخی از اندیشمندان با دیدگاه‌های اخباری آمده به وسیلهٔ مهاجران از شهرهای گوناگون عثمانی به ایران کمک به این گرایش سنی‌گرایانهٔ صفویان کردند. نخست این اندیشه‌ها در شیراز (روضه‌النضرة، ۴۷۶-۴۸۳) و پس از آن در بحرین (روضه‌النضرة، ۴۱۰ و ۵۴۳) پخش شد. اندیشه‌های اخباری تا سدهٔ سیزدهم در ایران پابرجا ماند. برای شناخت بیشتر از آن‌ها باید به کتاب فوائد الشیرازیه^{۱۳} و الفروق الخمسة^{۱۴} مراجعه کرد.

این گروه مهاجر حتا در جایگاه امن خود ایران تقیه می‌کردند، در حالی که نوادگان شهید، پدر بزرگ خود را برای تقیه نکردن (روضه‌النضرة، ۲۳۶) نکوهش می‌کردند و بر فیض^{۱۵} و سبزواری به جهت فتوای ایشان به روا بودن

^{۱۱} عزالدین علینقی فرزند ابی‌العلا محمد هاشم طغایی کمره‌ای فراهانی (۹۳۵ - ۱۰۶۰ق) با علی نقی کمره‌ای زادهٔ کمره از توابع فراهان است. او از علمای دوره سه پادشاه سلسله صفوی است که مدتی در حکومت شاه صفی در شیراز قاضی بود و در حکومت شاه عباس دوم در اصفهان به قضاوت رسید.

^{۱۲} سام‌میرزا، فرزند صفی‌میرزا، بعدها به نام شاه صفی، به عنوان جانشین شاه عباس، پادشاه ایران شد، به هنگام جلوس هجده ساله بود. این شاهزاده، تمام عمر خود را در حرم خانه شاهی به سر کرده و تربیت یافته بود و برای جانشینی شاه عباس، هیچ کس از او مناسب‌تر نبود.

^{۱۳} کتاب *مسائل الشیرازیه* نوشتهٔ فتحعلی زند شاگرد میرزا محمد اخباری و یکی از نوادگان کریم‌خان زند (د: ۱۱۹۳ق) است. کتاب به زبان پارسی آمیخته با عربی است. میان سال‌های ۱۲۳۶ تا ۱۲۴۱ق نوشته شد. دارای یک مقدمه، دوازده فایده و خاتمه است. او در فایدهٔ پنجم [فصل پنج] نام یک صد تن از اندیشمندان ردکنندهٔ اجتهاد و مانعان عمل به آن را یاد کرده است. هم‌چنین در فایدهٔ هفتم نام بیست و پنج اندیشمند ردکنندهٔ اجتهاد را یاد می‌کند که آخرین آن میرزا محمد فرزند عبدالنبی اخباری که با فرزندش احمد به سال ۱۲۳۲ق در کاظمین کشته شد. او هفده کتابش را در ردِّ مجتهدان یاد می‌کند و در ضمن بخش‌هایی بسیار از کتاب *أرجوزة الاجتهاد و الاخبار* (ذریعه، ج ۱، ۴۵۱) در آن می‌آورد و تصریح می‌کند که سرایندهٔ آن [ارجوزه] شیخ حسین فرزند محمد آموزگارش می‌باشد. هم‌چنین بخش‌هایی بسیار از آن را علی فرزند اسماعیل فرزند زین‌العابدین حسینی سنجابی در کتاب خود *حملات اللیث* نوشتهٔ ۱۲۹۵ق آورده است. او در پایان فتحعلی را شاگرد میرزا محمد اخباری کشته شده یاد می‌کند و در فایدهٔ نهم مخالفت‌های اخباریان و اصولیان را یاد می‌نماید. نسخه‌ای از آن در کتابخانه مجلس نگاه‌داری می‌شود (ذریعه، ج ۱۶، ۳۴۴، شماره ۱۵۹۸).

^{۱۴} *رسالة في الفروق بين الأصولي والأخباري* این کتاب به همراه برخی از نوشته‌های مولی محمدجعفر استرآبادی در کتابخانهٔ راجه فیض‌آباد نگاه‌داری می‌شود؛ دیگری *رسالة في الفروق الخمسة بين الأصولي والأخباري* نوشتهٔ میرزا محمدصاحب هندی است که آن را در ۱۲۸۵ق نوشت. گویا او شاگرد حسین فرزند دلدار علی لکهنوی با آوازهٔ میرزا محمد اخباری است (ذریعه، ج ۱۶، ۱۸۶، شماره ۶۱۰ و ۶۱۱).

^{۱۵} ملا محمد محسن فیض کاشانی (۱۰۰۷ - ۱۰۹۰ق / ۹۷۷ - ۱۰۵۸خ)، حکیم، محدث و عارف دوره صفوی و از بزرگترین دانشمندان شیعه است. نام او محمد محسن مشهور به ملا محسن و تخلص وی فیض بوده است.

و مستحب بودن سماع (روضه النضرة، ۴۰۵ و ۴۴۷) اعتراض می نمودند. به هر روی دولت آزادی عمل، مجال و فرصتی به اخباریان در سراسر سرزمین ایران داد تا هر کاری خواستند انجام دهند و آن‌ها را در مقامات دولتی شیخ الاسلام، قضاوت و پیشوایی نماز جمعه به کار گرفت. نماز آدینه‌ای که خود حکومت آن را در سده یازدهم، در حالی پایه‌گذاری کرد که از روزگار غیبت بزرگ سال ۳۳۲ق آن را تعطیل کرده بود، چون به جا آوردن آن نمایشگر پذیرش حکومت ستمگر و جابر بود.

نوشته‌هایی از این تضاد گفتگوهای ستیزه‌جویانه ادبی به صورت نظم و نثر میان هر دو گروه متضاد با هم وجود دارد. گروه اخباری با پشتیبانی دولت از یک سو و اصولیان که اهل آموزش و پرورش در مکتب‌های بومی شهر خود بودند، از سوی دیگر به این ستیز دامن می‌زدند.

مهاجران که بیشتر آنان اخباری هستند، اصولیان را متهم به شعوبی می‌کردند (ذریعة، ج ۱۹، برگه ۱۱، شماره ۴۲) و از جایگاه مقامی حکومتی خود برای فشار بر اصولیان و دارندگان دیدگاه‌های فلسفی و عرفانی بهره می‌بردند. نمونه‌های آن را مانند حبیب‌الله کرکی (روضه النضرة، ۱۳۲) وزیر [صدر] دولت شاه صفوی است که دارای دیدگاه اخباری بود و فتوای فقیهان را بر ضد عارفان و فیلسوفان می‌گرفت. (روضه النضرة، ۴۱۶؛ و ذریعة، ج ۱۰، برگه ۲۰۹) ایشان هم‌زمان هفده کتابچه بر ضد آنان نوشتند که لیست آن‌ها در ذریعه آمده است (ذریعة، ج ۴، ۱۵۱) و هژده رساله در لیستی دیگر (ذریعة، ج ۱۲، برگه ۲۶۰، شماره ۱۷۱۷) یاد شده است. هم‌چنین چندین کتاب بر ضد اصولیان و عارفان خلق کردند و آن‌ها را به علمای پیشین نسبت دادند که در حدیقة الشیعة^{۱۶} آمده است (ذریعة، ج ۶، برگه ۳۸۵، شماره ۲۴۰۸؛ و ج ۱۰، ۲۰۵). به جهت بازگشت و پس‌رفت اهل خرد در برابر این فشارها، خردورزان به چندین مکتب تقسیم شدند:

میرداماد^{۱۷} (۹۷۰ - ۱۰۴۱ق) در کتاب خود قبسات و شاگردان مدرسه و مکتب او در برابر دیدگاه مسأله حدوث و قدم، پس‌رفت نکردند و بر مسأله حدوث ذاتی دهر ایستادگی کردند و قدم زمان را پذیرفتند که مدرسه

^{۱۶} *حَدِيقَةُ الشَّيْخَةِ* کتابی کلامی به زبان فارسی نوشته مقدس اردبیلی درباره امامت و فضائل ائمه اطهار(ع). اردبیلی در این اثر با قلمی ساده و روان و با دلایل عقلی و نقلی بر امامت ائمه اطهار تأکید می‌کند. برخی انتساب این کتاب به مقدس اردبیلی را به دلایل متعدد نمی‌پذیرند.

^{۱۷} میربرهان‌الدین محمدباقر فرزند محمد حسینی استرآبادی (د: ۱۰۴۱ق)، مشهور به میرداماد، فیلسوف و شاعر شیعی دوره صفویه و معاصر شیخ بهایی که به معلم ثالث نیز شهرت یافته است. اثر فلسفی مهم وی، کتاب *قبسات* و شاگرد برجسته او، ملاصدرا است.

دشتکی^{۱۸} (إحياء الدائر، برگه ۲۵۶) به پیروی از سهروردی^{۱۹} (د: ۵۸۷ق) و برقلس^{۲۰} و زروانیان^{۲۱} نزدیکی‌های ظهور اسلام قدم زمان را پذیرفتند و حدوث زمان را رد کردند، ولی پس از افزایش فشار بر ایشان ملاصدرا^{۲۲} (۹۷۹-۱۰۵۰ق) ناگزیر از بازگشت بیشتر شد (روضه النضرة، ۲۹۱) و حدوث زمانی را پذیرفت، ولی آن را به گونه حرکت جوهری پذیرا شد.

او گفت: جهان در هر آن و زمان حادث می‌شود، ولی از نظر عارفان شیعه دارای حرکت دایمی ازلی و ابدی است تا بتواند با دوام فیض باری همیشه همراه و پیوسته بدان باشد. باز هم این سخن مورد بازگشت ملاصدرا، خشک‌مقدسان را خشنود نساخت، پس ملاصدرا در عقب‌گرد دیگر بر آن شد تا واژه نور در فلسفه سهروردی را به واژه وجود تبدیل کند تا بتواند خود را از اتهام دوالیستی و ثنویت که همان دوگانگی روشنایی - تاریکی برهاند. او اصالت وجود و اعتباری بودن ماهیت را پذیرفت تا بتواند دلیل ترکیبی سینوی [دیدگاه ابن‌سینا] در اثبات توحید عددی را ثابت کند.

دانش‌آموختگان مکتب ملا رجب‌علی تبریزی^{۲۳} (روضه النضرة، ۲۱۵) این تبدیل و عقب‌گرد را پذیرا نشدند و به دفاع از اصالت ماهیت روشنایی بر پایه سخن سهروردی دفاع کردند و بدین‌سان مشهور به شناخت اصالت ماهیت و اختلاف لفظی بیشتر شدند. (ذریعة، ج ۲۴، برگه ۳۵۴؛ ج ۲۵، برگه ۳۴ و ۳۵) هرگز خشک‌مقدسان از این بازگشت، خشنود نشدند، چون متکی به فرمان دولت صفوی بودند. از این‌رو، فیض کاشانی ناگزیر از بازگشت

^{۱۸} اشاره به مدرسه‌ای است که غیاث‌الدین منصور دشتکی فرزند بزرگ و وارث منصب علمی و کرسی درس صدرالدین محمد دشتکی (سیدسند) بنا کرد. وی در سال ۸۶۶ق در محله دشتک شیراز به دنیا آمد. ملقب به خاتم‌الحکماء و غیاث‌الحکماء در ادبیات، منطق، کلام، فلسفه، تفسیر، فقه، اصول، طب، ریاضیات، هیئت، نجوم، عرفان، اخلاق، داروشناسی، جواهرشناسی و حتی علوم غریبه صاحب‌نظر بود و در همه این زمینه‌ها تألیفاتی عمیق به جا گذاشته است؛ براین اساس به او معلم ثالث نیز گفته می‌شود.

^{۱۹} شهاب‌الدین یحیی سهروردی (۵۴۹ - ۵۸۷ق) معروف به شیخ اشراق، فیلسوف و عارف نامی و مؤسس مکتب اشراق است. ^{۲۰} برقلس، فیلسوف نوافلاطونی یونان متأخر و نویسنده آثار فلسفی در سده پنجم میلادی که فلسفه فلوطین (افلوپین) و اتباع او از جمله از طریق آثار وی در فلسفه اسلامی و فلسفه مدرسی تأثیر کرده است.

^{۲۱} آیین زروانی مشتق از زروان است که به نظر زروانیان وجود غایی است. واژه زروان برگرفته از واژه هندوایرانی سروا (Sarva) می‌باشد.

^{۲۲} صدرالدین محمد فرزند ابراهیم قوام شیرازی با آوازه مَلَّاصَدْرَا و صدرالمُتَأَلِّهین (د: ۱۰۴۵ق)، فیلسوف مشهور شیعه ایرانی سده یازدهم هجری قمری و بنیان‌گذار حکمت متعالیه است.

^{۲۳} ملا رجب علی تبریزی، عارف و حکیم شیعی قرن یازدهم هجری قمری است. وی نزد شاه عباس دوم و پس از او شاه سلیمان صفوی، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود. معروف‌ترین استاد وی میرفندرسکی بود. در مدرسه شیخ لطف‌الله اصفهان به تدریس فلسفه و علوم عقلی اشتغال داشت و شاگردانی نیز تربیت کرد.

دیگر و پس گرفتن سخنان پیشین خود که در کتاب **اللب** (ذریعة، ج ۱۸، برگه ۲۸۱، شماره ۱۱۴) بخش فروع شد و حرام بودن نماز آدینه را نیز برداشت.

پیوسته عقب‌نشینی‌های خردورزان نسل در پی نسل افزایش یافت. ما می‌بینیم حسین مجتهد کرکی^{۲۴} (د: ۱۰۰۱ق) دارای گرایش‌های صوفیانه است (روضه النضرة، ۱۸۳)، ولی فرزندان او در وزارت فتوای ضد صوفی می‌دهند (روضه النضرة، ۱۳۲). هم‌چنین احمد فرزند زین العابدین کتاب **نفحات اللاهوتية في العشرات البهائية** (ذریعة ج ۲۴، ۲۵۱، شماره ۲۹۹) در دفاع از داماد و بر ضد بهایی می‌نویسد، سپس نواده او محمد فرزند عبدالحسیب رساله‌ای به همراه هفده رساله دیگر بر ضد صوفیان می‌نویسد (ذریعة، ج ۴، ۱۵۱).

دشمنی‌ورزی و کینه‌جویی میان گروه‌های گوناگون فلسفی در مسائل عقلی، مانند شبهه ابن کمونه^{۲۵} برای اثبات توحید عددی است که از اختلافات فرعی در اصالت وجود؛ یا ماهیت می‌باشد (ذریعة، ج ۱۳، ۲۴ - ۲۵) و شبهه مرکب که آن را شیروانی و شیرازی در پنج رساله و نامه‌نگاری‌های میانشان نوشته‌اند (نک: برگه ۶۰ و ۵۲۴). هم‌چنین رخدادهای نوشتاری میان ملاصدرای شیرازی و مراد تفرشی نیز بدین گونه در تاریخ ثبت شده است (روضه النضرة، ۵۵۹) که این نیز از روند برخورد‌های سیاسی دور نبود.

هماره دفاع و ردّ فعالیت‌های علمای معارض خشک‌مقدسان متکی بر حکومت، ضعیف بوده است و تنها به تألیف چند رساله دفاعی و برخی عقب‌نشینی‌ها از مواضع عقلانی خویش بسنده می‌کردند، مانند آن چه را که شوشتری (روضه النضرة، ۳۴۳ - ۳۴۵) و نطنزی (روضه النضرة، ۴۱۱؛ و ذریعة، ج ۱۱، ۱۳۵) انجام دادند، بیش از این نبود، ولی حسن علی فرزند شوشتری یاد شده در برابر کنار زدنش از آموزش توسط حکومت ایستادگی کرد (روضه النضرة، ۱۵۱).

^{۲۴} ابوعبدالله حسین کرکی عالم دینی، فقیه و متکلم، معروف به امیر سیدحسین مجتهد. دخترزاده محقق کرکی بود. در عصر شاه طهماسب صفوی از جبل عامل به ایران آمد و مدتی در قزوین سکونت داشت. به دستور شاه‌عباس اول به اردبیل رفت و شیخ‌الاسلام آن جا گردید. شیخ شمس‌الدین محمد بحرانی از شاگردان او می‌باشد.

^{۲۵} عزالدوله، ابوالرضا، سعد فرزند نجم‌الدوله؛ منصور فرزند سعد فرزند الحسن فرزند هبه‌الله، با آوازه ابن کمونه اسرایلی بغدادی، فیلسوف عارف و دارای تألیفات در زمینه‌های فلسفه، طبیعیات، عرفان و تصوف می‌باشد. نیای او «هبه‌الله» یهودی بود، اما اولاد او با مسلمانان درآمیختند و با آن‌ها زندگی می‌کردند.

یکی از سخت‌ترین ایستادگی‌ها نوشتن رساله‌هایی به گونه کنایه‌آمیز و طنز بر قشری گرایان است، همانند نوشته **نان و پنیر رفیعا**^{۲۶} بر ضد **نان و حلوا** بهایی^{۲۷} است (ذریعة، ج ۲۴، ۲۸ - ۲۹). هم‌چنین نوشته ملاصدرا در کتاب خود سه اصل (نک: ذریعة، ج ۱۲، ۲۶۱، شماره ۱۷۲۲) در همین زمینه است.

برخی از این نوشته‌ها، به جهت افزایش فشارهای دولتی، نام نویسنده، به جهت تقیه کردن نهان می‌ماند، مانند نوشته فیض کاشانی (روضه النضرة، ۴۹۱ - ۴۹۲) در کتاب **أضغاث أحلام** (ذریعة، ج ۲، برگه ۲۱۴، شماره ۸۳۹) و اعتداز (ذریعة، ج ۲، برگه ۲۲۳، شماره ۸۷۶) و هم‌چون برخورد مجلسی در کتاب **جواهر العقول** (ذریعة، ج ۵، برگه ۲۷۲، شماره ۱۲۸۴) است.

عقب‌نشینی‌های پیوسته خردورزان، خوشنودی خشک مقدسان را فراهم نیاورد. از این رو، زندگی را بر فیلسوفانی، مانند میرداماد، ملاصدرا و دامادهایش فیض و فیاض، دانش آموزان و دانش آموختگان مکتب ایشان تنگ کردند و پیوسته آنان را مورد توهین قرار می‌دادند. (روضه النضرة، ۸ و ۱۲ - ۱۴)

گروهی از بی‌طرفان در رساله‌هایی به محاکمه این دو گروه می‌پرداختند و نام این رساله‌ها را به همین گونه گذاشتند. شادروان پدرم گروهی از این رساله‌های محاکمه‌ای را که بیش از سی رساله است در ذریعة: ج ۲۰، ۱۳۲-۱۳۷ گردآوری کرده است که برخی از آن‌ها نمایشگر برخوردهای ستیزه‌جویانه و کینه‌ورزانه در این سده می‌باشد.

^{۲۶} مجموعه شعر **نان و پنیر** فارسی، مثنوی از میرزا محمدرفیع فرزند محمد مومن گیلانی، با تخلص رفیعا، از بزرگان سده ۱۱ و از شاگردان علامه مجلسی اول می‌باشد.

^{۲۷} **نان و حلوا** کتابی است نوشته شیخ بهایی. این کتاب آمیخته‌ای از مواعظ، طنز، حکایت، تمثیل و لطایف عرفانی و معارف برین بشری است. با زبانی روان و دلنشین، ترسیمی است از ریاکاری، تلبیس و غرور به مال و منال و عنوان و منصب دنیایی را به مخاطبان کتاب عرضه کرده است.